

УДК 94(477)«1929/1939»

DOI: 10.18523/2617-3417.2019.2.5-15

Гогохія Н. Т.

**«СОЦІАЛЬНО ЧУЖІ ЕЛЕМЕНТИ»
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ 1929–1939 рр.
ТА ЗАСОБИ ЇХ АДАПТАЦІЇ ДО МЕХАНІЗМІВ
СОЦІАЛЬНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ**

У статті проаналізовано особливості соціальної ситуації, в якій опинилося населення УРСР в 1929–1939 рр. Визначено механізми соціальної інженерії сталінського режиму, які створили особливі труднощі громадянам із «нечистою біографією» і соціальним походженням, що не вписувалися в більшовицьке визначення «трудої класи». На прикладах з архівних джерел розкрито складності таких державних кампаній, як «чистки», паспортизація, перевірка партійних документів у республіці. Саме спроби влади за допомогою цих кампаній виявити неблагонадійних громадян створювали соціальну напруженість у суспільстві, штовхали людей до таких способів адаптації до нових умов і правил, які передбачали нещирість із системою. Визначено причини, прийоми і наслідки приховування фактів власної біографії (особливо інформації про родинні зв'язки) жителями республіки. У статті зосереджено увагу на прийомах і методах, до яких вдавалася бюрократична система для виявлення «соціально чужих» особистостей у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства. Виявлено, що така політика влади не завжди була успішною через нездатність системи задіяти необхідні для такої глобальної перевірки і контролю ресурси.

Ключові слова: тоталітаризм, практики повсякденної життєдіяльності, соціальне походження, нетрудові елементи, соціально чужі, позбавленці.

Соціальні зміни, якими супроводжувалось становлення радянської тоталітарної системи, охопили українське суспільство загалом і всі його верстви зокрема. Їх без перебільшення можна назвати катаклізмами, що об'єктивно вимагали створення нових стратегій виживання, варіантів адаптації, стереотипів поведінки. Весь цей трансформаційний процес був багатшаровим, супроводжувався конфліктами, узгодженням інтересів різних рівнів влади, впливом повсякденних практик на формування і функціонування держави.

Саме наприкінці 1920–1930-х рр. в українському суспільстві серед певних соціальних верств сформувалися повсякденні практики, що полягали, насамперед, у винайденні механізмів ресоціалізації. Особливо болючим цей досвід став для тих, чиє соціальне походження або факти біографії виявилися такими, що викликали недовіру нової влади. Проблеми існування і виживання у радянській Росії 1930-х рр. великої кількості людей, що опинилися в складних умовах, будучи запламованими як соціально чужі пролетаріату, присвячено кілька сучасних наукових розвідок

російських авторів¹. На матеріалах із російських архівів побудовано і роботи закордонних вчених – Шейли Фіцпатрік², Франсуа-Ксав'є Нерар³, Еріка Лора⁴, Гольфо Алексопулоса⁵. Проблеми репресивно-дискримінаційної політики радянської влади щодо населення радянської України дістали відображення і в дослідженнях вітчизняних істориків. Зокрема, нормативну базу та етапи формування радянської паспортної системи висвітили Тамара Вронська та Станіслав Кульчицький⁶. Нормативно-правовій базі існування та функціонування на території України «режимних територій», особливостям паспортного режиму та дискримінаційним заходам щодо їхніх мешканців присвятив своє дослідження Дмитро Пашенко⁷. Глибокою аналітичністю репресивної політики тоталітарної системи щодо окремих верств українського суспільства та їх інтеграції та адаптації до нових політичних і соціально-економічних умов у 1920–1930-х рр. вирізняються праці українських істориків, присвячені інтелігенції, поміщикам, духовенству, студентству, родинам «ворогів народу»⁸. Окремі аспекти більшовицької соціальної політики

у 1920-х рр. щодо такої категорії, як «колишні люди», висвітлено у розвідках Альони Усенко⁹. Попри безсумнівні напрацювання в цьому напрямі, дослідження повсякденних практик різних груп населення, що сприймалися як «чужі» в українському радянському суспільстві, питання співвідношення декларованих владою щодо них ідеологем, нормативно-правових аспектів та їх практичного втілення, проблеми варіативності доступних для пересічних громадян стратегій поведінки, особливості адаптаційних практик у різних регіонах, унікальність і типовість певних прийомів і тактик, що відкривається крізь призму вивчення локального досвіду, та ще безліч відкритих питань роблять тему надзвичайно актуальною та дискусійною.

Практики повсякденної життєдіяльності, що є досить широким предметом дослідження, охоплюють серед інших поведінкових особливостей людини і стратегію виживання¹⁰, яку розуміємо як спосіб адаптації до умов, що змінилися, до надзвичайної ситуації. Саме адаптаційні практики українського суспільства в умовах тоталітаризму і є предметом дослідження. Його мета – аналіз причин, прийомів і наслідків приховування фактів власної біографії (особливо інформації про родинні зв'язки) населенням України у 1929–1939 рр. Особливу увагу приділено Одеській та Дніпропетровській областям республіки через режимність прикордонної та портової Одещини та швидкі темпи індустріального розвитку сільської Дніпропетровщини (території з традиціями антибільшовицьких рухів під час революційних подій, а відповідно і високим відсотком так званих неблагонадійних громадян). Також важливо було зазначити, що більшість досліджень, близьких за проблематикою, зосереджували більшу увагу на Київщині, Донбасі, прикордонних західних регіонах, хоча регіональна специфіка у виборі стратегій адаптації і можливостях для її реалізації є очевидною.

Більшовицька ідеологія розколола суспільство, використовуючи бінарну опозицію «трудові» і «нетрудові» класи. Такі терміни, як «нетрудові класи», «нетрудові елементи», влада перетворила на негативні кліше для маркування потенційно ворожих членів суспільства.

¹ Сергей Красильников, *На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.)* (Новосибирск: НГУ, 1998), 451; Ярослав Климух, «Лишение крестьян избирательных прав как метод политики “раскулачивания”», *Известия Алтайского государственного университета*, 41 (2007): 131–5; Татьяна Смирнова, «Бывшие люди» Советской России: Стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы (Москва: Издательский дом «Мир истории», 2003), 247.

² Шейла Фитцпатрик, *Скрывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века* (Москва: РОССПЭН, 2011), 373.

³ Франсуа-Ксавье Нерар, *Пять процентов правды: Разоблачение и доноительство в сталинском СССР (1928–1941)* (Москва: РОССПЭН, 2011), 397.

⁴ Эрик Лор, *Российское гражданство: от империи к Советскому Союзу* (Москва: Новое литературное обозрение, 2017), 344.

⁵ Golfo Alexopoulos, *Stalin's outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936* (Ithaca and London: Cornell university press, 2000), 243.

⁶ Тамара Вронська, Станіслав Кульчицький, «Радянська паспортна система», *Український історичний журнал* 3 (1999): 33–43; 4 (1999): 3–15.

⁷ Дмитро Пашенко, *Репресивно-дискримінаційна політика та режимні заходи радянської влади щодо населення України (1917–1953 рр.)* (Автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.01, Харків, 2018), 23.

⁸ Георгій Касьянов, *Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля* (Київ: Глобус; Коломия: Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992), 176; Василь Марочко, «Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр.», *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 18 (2010): 244–255; Тетяна Євсєєва, «Повсякденне життя, побут і соціальна адаптація православного духовенства. 1920–1930-і рр.», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 16 (2007): 235–251; Ольга Рябенко, *Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації* (Харків: ХНАМГ, 2012), 456; Тамара Вронська, *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.)* (Київ: Темпора, 2013), 624.

⁹ Альона Усенко, «“Колішні люди” УСРР в умовах НЕПу», *Уманська старовина* 1 (2016): 35–40.

¹⁰ Наталя Пушкарева, «История повседневности» как направление исторических исследований. http://www.perspektivy.info/book/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskij_issledovanij_2010-03-16.htm.

Їх використовували часто навіть без раціональної прив'язки до безпосередньої трудової діяльності людини. Часто вживане в офіційному дискурсі поняття «соціально чужі» або «класово чужі», як синонім «нетрудових елементів», трактували досить широко. «Чужими» більшовицька партія вважала як колишніх представників привілейованих заможних верст (та їхніх дітей), так і колишніх царських чиновників, окремих представників інтелігенції, заможних селян, колишніх торговців (без урахування обсягів товарообігу їхніх крамниць), шинкарів, священнослужителів тощо. Викликали звинувачення у чужості й такі, що мали родичів за кордоном, особливо якщо було зафіксовано (навіть у результаті непідтвердженого доносу) факт спілкування з ними, або (що найгірше) отримання від них матеріальної допомоги.

Соціальне (класове) походження особи згідно з більшовицькою ідеологією перетворилось на найголовніший маркер лояльності населення. З часу відмови комуністичної партії від нової економічної політики воно визначалось відповідно до таких характеристик, як колишній (дореволюційний і непівський) соціальний та економічний стан особи та її батьків і, головне, – політична позиція. Але все ж таки головну роль при занесенні людини до «соціально чужих елементів» часто відігравали така ознака, як «непролетарська» свідомість, і поведінка («чужий спосіб життя»), «антисоціальна поведінка», «ідеологічна чужість» тощо). Слід зауважити, що «соціально чужими» вважали також і тих, хто мав антибільшовицьке політичне минуле часів революції та громадянської війни (перебував у лавах українських національних армій, був членом небільшовицького партизанського руху (передусім махновського), служив у білогвардійських військах тощо) або ж у період внутрішньопартійної боротьби другої половини 1920-х рр. мав необережність підтримати не ту політичну силу, маючи політичні погляди, відмінні від «лінії партії». Будь-яка нелояльність до влади в минулому розглядалась як ознака свідомої «класової ворожості». Крім того, сучасні дослідження переконливо доводять, що остаточне визначення соціального походження в кожному окремому випадку залежало від багатьох суб'єктивних факторів – починаючи від особистої позиції окремого представника, закінчуючи сукупністю нагальних інтересів місцевої влади¹.

¹ Татьяна Смирнова, «Чистки совпарата как часть повседневности 1920–1930-х гг.», *Вестник РУДН* 3 (2009): 103–120.

Наявність в особі негідного в очах влади соціального походження часто тягла за собою правові наслідки – позбавлення громадянських (політичних) прав. Позбавлення виборчих прав практикувалось у республіці з 1919 р. до 1937 р. Згідно з Конституцією УСРР 1929 р., його застосовували за соціально-економічною ознакою (крім душевнохворих та засуджених) до а) осіб, що вдаються до найманої праці з метою одержання зиску; б) осіб, що живуть із нетрудового прибутку, а саме: відсотків із капіталу, прибутку з підприємств, надходжень із майна; в) приватних крамарів, торговельних і комерційних посередників; г) духівництва, служителів релігійних культів усіх віросповідань і напрямів, для яких це заняття є професією, та ченців; д) службовців та агентів колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, членів російського царського дому, осіб, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів². Люди, позбавлені права голосу, втрачали безліч інших життєво важливих прав (іноді – за законом, іноді – через небажання чиновників брати на себе відповідальність і допомагати «неблагонадійним особам»): право на житлову площу, працевлаштування, а відповідно – і доступ до закритого розподілу продуктів та інших товарів, освіти. Отже, позбавлення права голосу означало не тільки позбавлення політичних і громадянських прав, «позбавленці» перетворювались на правових ізгоїв та ворогів держави. Хоча Конституція 1937 р. і надала виборче право всім категоріям населення України, тим не менш графа «чи позбавлялись права голосу?» в анкетах ще довгий час ускладнювала життя тим громадянам, хто відповідав на це запитання позитивно.

Для більшості українських громадян, чиє соціальне походження не вписувалось у прокрустове ложе більшовицької схеми ворогів і друзів народу, варіантів адаптації лишалось небагато: або щиро зізнатись, покаятись, зректись родичів, розірвати з ними будь-які стосунки і робити кар'єру (часто до першої-ліпшої політичної помилки, прорахунку або невиконання партійних чи комсомольських доручень), або приховати своє походження. Це можна було зробити, увівши владу в оману у кілька способів. Найпростішим і найнаївнішим було не уточнювати у біографічних даних та в анкетах походження

² Володимир Греченко, Олександр Ярмиш, «Україна у добу “раннього” тоталітаризму (20-ті роки XX ст.)». http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1139_7.html.

батьків, назвавши їх розпливчато «службовці», «кустари» чи «селяни-середняки» або й сказавши, що ті були «бідняками» чи «робітниками». Стратегічно ефективнішим було придбати за гроші чи через особисті зв'язки (іноді й одночасно) довідку про робітничо-селянське походження або й кардинально змінити прізвище, ім'я, по батькові та інші біографічні дані. Як завжди, українця рятували особисті добрі стосунки, родинні зв'язки або кумівство. Фактом, що дуже часто зустрічається в біографічних даних, які стосуються 1930-х рр., є високий рівень мобільності, часті переміщення територією СРСР, причому за межами України. Тобто селяни часто вирішували їхати якомога далі від рідної оселі, на новобудови Донбасу або й за Урал, де дефіцит робочих рук змушував дирекцію заводів менш прискіпливо перевіряти прибулих, а крім того, де ніхто не зміг би упізнати. Навіть у столиці – Москві можна було спробувати загубитися серед натовпу, саме цей варіант обрав 16-річний Степан Підлубний, син українського селянина, висланого за звинуваченням у «куркульстві», чий щоденник ретельно проаналізував Йохен Гелбек¹. Взагалі, можна зазначити, що «утеча селян до міста», «утеча від влади» з метою «змитися з-перед очей ДПУ» серед мільйонної маси² стала адаптаційною стратегією для великої кількості представників цієї верстви³ і заслуговує на окреме масштабне дослідження.

Задля виявлення тих, хто влаштувався («проліз») до радянських установ і партійних, комсомольських осередків, маючи непролетарську біографію, здійснювали заходи, відомі під назвою «чистки» (очищення партійного та радянського апарату, армії, інших установ та закладів від застаченості соціально чужими елементами). Під час «чисток» призначені на місцях чиновники мали ретельно перевірити біографічні дані кожної особи (часто перестраховуючись і вичищаючи людей без зайвих перевірок), а завданням цієї особи – якомога ґрунтовніше підготуватися, щоб забезпечити собі, нехай тимчасовий, імунітет. Хтось підробляв довідки, хтось просто уникав «чисток», змінюючи роботу. В окремих випадках була можливість придбати позначку про

проходження «чистки» (спеціальну марку, яку вклеювали в документи), хоча зробити це було складніше⁴. В результаті, навіть у середині 1930-х рр. ще лишалося багато «проблемних ділянок», де змогли втриматися потенційні кандидати на вичищення. У другій половині 1930-х рр. влада закликала так само ретельно перевіряти кадровий склад всіх установ і закладів, до яких могли проникнути «чужі».

Справжнім випробуванням для «соціально чужих» стала кампанія з паспортизації населення, яку розпочав уряд із метою регулювання переміщень громадян. 27 грудня 1932 р. було ухвалено спільну Постанову ЦВК і Раднаркому СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів»⁵. 31 грудня 1932 р. ВУЦВК УСРР і Раднарком УСРР ухвалили постанову «Про запровадження єдиної паспортної системи в УСРР і обов'язковий запис паспортів»⁶. Керівним документом для органів, що видавали паспорти, стала «Інструкція про видачу паспортів», затверджена постановою № 43 РНК СРСР від 14 січня 1933 р., згідно з якою вводились обмеження для видавання паспортів і прописки окремих категорій населення: «не зайнятих суспільно-корисною працею» на виробництві, у закладах, школах (за винятком інвалідів і пенсіонерів); таких, що втекли з села, «куркулів» і «розкуркулених», хоча б вони й «працювали на підприємствах або перебували на службі у радянських установах»; «перебіжчиків з-за кордону», тобто тих, що самочинно перейшли кордон СРСР (крім політемігрантів, які мають відповідну довідку від ЦК МОПРУ); таких, що прибули з інших міст і сіл країни після 1 січня 1931 р. «без запрошення на роботу заводом або підприємством, якщо вони не мають визначених занять, або хоч і працюють в установах або на підприємствах, але є явними літунами, чи підлягали звільненню за дезорганізацію виробництва»⁷. Тобто під загрозу підпадали ті, хто зміг вибратися з села до початку «суцільної колективізації»; «позбавленці», розкуркулені, приватні торговці, священнослужителі; колишні ув'язнені і вислані; члени родин цих категорій громадян. Сам список є свідченням широти кола людей, яких вважали небажаними особами, а враховуючи, що ті чи ті соціальні

¹ Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* (Cambridge, Mass., 2006), 448.

² Юліан Мовчан, *Незабутнє і непростене. Історія однієї української родини між двома світовими війнами (Спогад)* (Буенос-Айрес: Науково-дослідницьке Товариство української термінології, Нью-Йорк, США, 1982), 189.

³ Нані Гогохія, «Спогади українських селян як джерело до вивчення практик повсякденної життєдіяльності українського суспільства 1920–30-х рр.», *Бахмутський шлях* 1–2 (2008): 119–125.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 6632, арк. 33.

⁵ *Известия ЦИК СССР и ВЦИК*, 358 (28 декабря), 1932, 1.

⁶ *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР*, том 1 (1917–41) (Київ: Політвидав України, 1963), 514–515.

⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6779, арк. 1.

вади мала значна кількість громадян, можна уявити, до яких хитрощів вони мали вдаватися, щоби вижити.

Спочатку паспортизації підлягали м. Москва, Ленінград (включно зі 100-кілометровою смугою навколо них), Харків (разом із 50-кілометровою смугою). Пізніше паспортизацію провели скрізь, а до «режимних» українських міст було віднесено Київ, Одесу, Сталіно, Дніпропетровськ, Миколаїв, Херсон, а також населені пункти у межах 100 км прикордонної смуги СРСР. Ці місцевості оголошувались режимними, і особи, що вважались «чужими» або кримінальними елементами, паспортів тут не отримували і виселялись за їхні межі. У містах, де паспортизацію було проведено до оголошення міста режимним, відбувався обмін документів, під час якого в осіб, що не мали права на паспорт, документи відбирали, а самі вони підлягали виселенню¹. Запровадження паспортної системи покладалось на Головне управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ СРСР, при його обласних та міських управліннях утворювались паспортні відділи, у відділеннях міліції працювали паспортні столи.

Наявність паспорта ще не давала права проживати у всіх містах Союзу, оскільки всі громадяни зобов'язані були отримувати паспорти за місцем постійного проживання, заборонено було давати паспорти особам, що приїжджали з місцевостей, де паспортизацію вже було закінчено². Зрозуміло, що у таких жорстких умовах, коли попри перешкоди паспортної системи влаштуватись на роботу все ж таки було потрібно, населення знаходило вихід завдяки наявній проблемі з кадрами на промислових об'єктах сходу та півдня України³. Наприклад, у 1935 р., під час перевірки виконання органами міліції постанови Союзного Уряду про порядок видання паспортів і прописки населення у м. Дніпропетровську, уповноважений комісії радянського контролю виявив «грубе порушення та викривлення урядових рішень про паспортизацію». Це, на думку уповноваженого, сприяло масовому припливу до Дніпропетровська (на заводи імені Петровського, ім. Леніна, Комінтерн, Карла Лібкнехта тощо) «такого що приховується куркульського, карного та антисупільного елемента»⁴. Уповноважений також зазначив, що «ігнорування

постанови Уряду Союзу про спеціальний порядок видання паспортів і прописки у містах, що мають особливо важливе державне значення (в тому числі Дніпропетровськ), припускається директорами заводів і санкціоновано по суті рішеннями обкому партії», назвавши таким чином головних винуватців. Як випливає з тексту документа, повідомлення про ці порушення обкому були неодноразовими, до обласних парткерівників із боку обласних відділів міліції та ОДПУ висували претензії, однак позитивного результату це не мало⁵. В результаті перевірки виявили факт наявності в Дніпропетровській області серйозного протистояння між органами міліції та ОДПУ (які намагались слідкувати за дотриманням закону про паспортизацію) і «господарниками» – директорами численних заводів і фабрик (які були змушені вжити всіх заходів для виконання плану). Останніх підтримав обком партії на чолі з Менделем Хатаєвичем, від якого також, в першу чергу, вимагали планових показників⁶. Завдяки цьому конфлікту, в якому, до речі, віддзеркалювались суперечності самої системи, вдалось влаштувати своє життя і вижити багатьом «соціально небезпечним» членам українського суспільства.

Не менш проблематично для влади проходила паспортизація і в інших містах України. У 1935 р. уповноважений комісії партконтролю при ЦК ВКП(б) в Одеській області М. Степанов, перевіряючи перебіг обміну паспортів на Одещині (яку було включено до режимної зони пізніше), звернувся із доповідною запискою на ім'я голови Комісії партконтролю Микола Єжова (копію отримав Станіслав Косіор), в якій повідомив, що «міліція поставилася до цього найважливішого політичного заходу формально, організаційно не підготувалась», в результаті процес обміну паспортів проходив зі значними порушеннями⁷.

Для громадян, що намагались залишитись у місті попри задуми влади, було чимало варіантів здобути необхідний їм паспорт. За гроші або по знайомству можна було домовитись із керівниками житлокоопів і за їхньої підтримки «обманом отримати паспорти». Без особливої перевірки міліція обмінювала паспорти особам, котрі проживали у домах приватників (приватних будинках). У цих будинках мешкали «житлові трійки» (здебільшого безпартійні), серед

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6582, арк. 61.

² Там само, спр. 6779, арк. 64.

³ Там само, арк. 14; Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 251.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6779, арк. 63.

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 64.

⁷ Там само, арк. 11.

яких у 1935 р. в Одесі було виявлено багато «класово чужих», які і самі отримували паспорти, і допомагали це зробити іншим позбавленцям¹.

Суттєвим обмеженням для отримання паспорта був той факт, що особа не мала виборчих прав. Однак не все було втрачено для пересічних громадян, які потрапили в таку скрутну і безнадійну ситуацію. Для відновлення громадянських прав особа мала пройти певну процедуру: надати відгуки, листи, рекомендаційні документи, клопотання від колег, начальників, сусідів тощо, які б підтверджували її політичну лояльність і корисність суспільству. Повний опис політичної та економічної біографії, докази відданості партії (іноді сфальсифіковані) і, особливо, заручення підтримкою когось із чиновників давали шанс на перегляд справи відповідною комісією місцевої Ради. «Позбавленці» винайшли безліч прийомів, щоб обійти офіційну процедуру відновлення у правах. Перевірка роботи Одеської міськради щодо відновлення у виборчих правах «позбавленців» у зв'язку з паспортизацією виявила, що у 1930–1935 рр. президія міськради, затверджуючи списки про відновлення у виборчих правах по 1500–1700 осіб в одному засіданні (в поточних справах), «штампувала жульницькі вихватки технічних працівників апарату міськради». Було виявлено близько 30 таких протоколів по 600–800 осіб у кожному. У 1933 р. двох працівників інспектури з виборчих прав міськради (інспектора і машиністку) навіть засудили за хабарництво, пов'язане з виданням довідок про відновлення у виборчих правах, однак ніхто не зробив перевірку і не анулював видані на той час довідки. Отже, на 1935 р. лише в Одесі існували тисячі людей, що відновили таким чином права, а отже, могли претендувати на отримання паспорта на законних засадах².

Безліч зауважень викликала в уповноваженого М. Степанова і процедура видання паспортів робітникам місцевих заводів – без перевірки їхнього соцстану. Чиновник зробив висновок про засміченість підприємств міста класово-ворожими елементами – куркулями, білогвардійцями, позбавленцями тощо³.

Крім придбання довідок про бідняцьке походження та отримання незаконним шляхом паспортів населення широко вдавалося до «махінацій» із партійними або комсомольськими

документами – квитками та обліковими картками. Збільшення терміну партійного, комсомольського чи кандидатського стажу (шляхом виправлень або підчищень у документах) давало можливість отримати кращу роботу, просунути службовою драбиною тощо. Іноді, згідно з різноманітними доповідними і звітами НКВС, ці виправлення було видно неозброєним оком, що свідчить як про наївність авторів підробки, так і про те, наскільки легко було обманути бюрократичну машину, що не завжди уважно ставилась до звірки документів (зробивши виправлення у важливих документах, люди роками влаштовувались на різні роботи, ставились та знімались з партійного чи комсомольського обліку, навіть проходили «чистки» 1929 і 1933 рр.)⁴.

13 травня 1935 р. у закритому листі ЦК ВКП(б) висунув вимогу до всіх партійних організацій перевірити особи всіх членів партії⁵. У 1935–1936 рр. пройшла кампанія з перевірки та обміну партійних документів, що дала змогу додатково виявити «соціально чужі елементи» в партії. Наприклад, у Дніпропетровській області на початок серпня 1935 р. було перевірено 22 355 членів партії, 10 606 кандидатів, всього 32 961 комуніста⁶. В результаті 5117 партійних документів затримано як такі, що викликали підозру. Серед тих, чие походження виявилось «ворожим», найчисленнішу категорію становили «білогвардійці, бандити, куркулі» – усього 145 осіб⁷. Служба у різних військових об'єднаннях у роки Громадянської війни запламувала велику кількість людей, не дивно, що мешканці республіки намагались це приховати, особливо якщо посідали відповідальні посади.

Факти біографії більшості згаданих у цьому списку були справді досить різючими, такими, що віддзеркалювали всі складнощі революційної доби в Україні. Багато з тих, хто проходив перевірку, служили у військових з'єднаннях українських національних урядів. Степан Швед, голова сільради (Верхньо-Дніпровський район), член партії з 1931 р., у 1918–1920 рр. «активно боровся проти червоних у бандах Петлюри, Малишки, Григор'єва, Гладкова, після розгрому їхніх загонів працював у Дніпропетровській міліції у 1920 р.». У багатьох комуністів брати

⁴ Там само, ф. 7, оп. 1, спр. 1107, арк. 125–126; ф. 1, оп. 20, спр. 6632, арк. 32–37.

⁵ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 11, оп. 1, спр. 621, арк. 1.

⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6632, арк. 25.

⁷ Там само, арк. 26.

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6779, арк. 11–12.

² Там само, арк. 14.

³ Там само, арк. 15.

були колишніми «петлюрівцями». А. Горчинський (м. Нікополь) «служив у Петлюри», цей факт приховував, мав брата – «активного петлюрівця», емігранта. К. Воловик – куркуль, «учасник злочинної банди», брати Воловик – «учасники банди Петлюри та Григор'єва», брали участь у вбивствах комуністів. Олександр Петровський «служив у Гетьмана і Петлюри». І. Голуб служив у банді Григор'єва, у 1930-х рр. влаштувався завідувачем шахти на руднику ім. Шварца (Пятихатський район). Іов Самарський був «старшиною села при білих і Петлюрі». Син його приховав інформацію «про батька і що брат розстріляний ЧК». Більше ніж десять осіб воювали в загонах Григор'єва, багато з них побували «у різних бандах», найбільше – у Новгородківському районі області. А. Волков був у загоні «відомої бандитки Марусі», перебував у полоні у Шкура. Десятки людей у минулому служили у Нестора Махна. Так, встановлено, що В. Саливону, члену партії з 1921 р., Махно подарував бричку і пару коней за службу, про що той під час вступу до партії не повідомив, при «чистках» також. Директор Катерининської НСШ Іван Кривогуз, кандидат партії, був у «банді Махна» командиром роти. Колгоспник І. Яровий (П'ятихатський район) – «активний махновець, від Махна перейшов до білих». Колгоспник Ф. Нестеренко (Червоноармійський район) двічі був у Махна і Петлюри. Д. Сипливий, колгоспник Чернігівського району, служив у Махна під керівництвом свого брата – командира дивізіону. У документах зазначав, що служив у РСЧА. Найбільш популярною «хибою» біографій комуністів із селян було «куркульське» походження. Список поповнювали також діти дворян, фабрикантів або поміщиків, які виїхали за кордон. Приховували комуністи й батьків-жандармів¹. Отже, «неблагополучне» соціальне походження в багатьох випадках доповнювалось і негативними фактами з політичної біографії доби революції та громадянської війни.

Людей, об'єднаних у категорії «жулики і аферисти», пов'язував спільний злочин: крім різноманітних правопорушень, всі вони жили і працювали з фальшивими документами, походження яких було різним. Як свідчать ці справи, в українському суспільстві не бракувало умільців, які могли виготовити будь-який документ, що давав змогу непогано влаштуватись на престижній посаді. Частішими були випадки, коли людина обходила без сторонньої допомоги,

щоб підкорегувати свої документи й покращити становище – отримати кращу роботу чи просунутися по службовій або партійній драбині. Такі виправлення часто мали справді позитивні наслідки для людини (хоча і тимчасові). Так, багато хто з затриманих за підробку мали на той час непогану роботу. Траплялися й факти привласнення чужих документів, що потрапили до рук нечесних комуністів².

Схожу картину виявила і перевірка партійних документів на Одещині, в результаті якої на 1 січня 1936 р. було вилучено з партії 5148 (16,2 %) осіб. З них в Одесі – 2509, Миколаєві – 595, Кірові – 190, Херсоні – 256. У сільських парторганізаціях області – 1598 осіб (11,7 % усіх членів та кандидатів партії)³. Прикметно, що це вже була друга перевірка партдокументів, здійснена вже під наглядом центральної влади, оскільки першу провели напередодні самі місцеві партійці – члени обкому, міськкому та райпарткомів області, на думку центру, поверхово, «формально». Вона не призвела до вилучення багатьох «підозрілих осіб» через «недооцінку політичного значення указівок ЦК від 13 травня 1935 р. про перевірку партдокументів», а також особисті зв'язки перевіряльників із ними. Такий підхід було засуджено ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, які своїм рішенням скасували попередню перевірку партійних документів в Одеській міській, Херсонській та районних організаціях області⁴. Всього в 31 районі, де було скасовано попередні результати перевірки, картина була досить рельєфною: під час першої перевірки вилучено 66 осіб (0,4 %), другої – 3636 (18,9 %) осіб. Найбільші показники вилучень були у прикордонних, національних районах та районах, «що були вогнищами бандитизму» (Голованевський, Тишковський, Єлисаветградський, Знаменський, Компанєєвський, Троїцький, Піщано-Бродський)⁵. Виключених трактували як класово чужі елементи, серед яких були ті, які приховали соцпоходження, «троцькісти», «чорносотенці», «дезертири», засуджені. Окремо було зазначено про наявність на Одещині національних районів, більшість мешканців яких мала «родинні зв'язки із закордоном, особливо з Німеччиною, отримували звітти допомогу». В національних районах було вилучено з партії 134 особи (12,8 %). Їх було визначено як «перебіжчиків з-за кордону», «шпиунів», «колишніх повстанців», «куркулів», «біло-

² Там само, арк. 32 зв., 36, 36 зв., 37.

³ ДАОО, ф. 11, оп. 1, спр. 621, арк. 9, 14–28.

⁴ Там само, арк. 5.

⁵ Там само, арк. 5, 11, 12.

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6632, арк. 22–37.

гвардійців». Здебільшого це були люди, що обіймали керівні посади в регіоні, – прокурори, голови райвиконкомів (рвк), нарсудді, керівник банку, директори МТС, директори радгоспів тощо¹.

Масштаби приховування соціального походження та фактів власної біографії населенням республіки доводять неспроможність тоталітарної сталінської держави встановити максимального повний контроль над суспільством, узявши всіх «неблагонадійних» на суворий облік. Для цього в органів, на які було покладено ці функції, на той час не було ні технічних засобів, ні людських ресурсів. Однак система виходила з положення, залучаючи до нагляду над суспільством саме суспільство. Завдяки перманентному пильнуванню за співвітчизниками – знайомими, сусідами, колегами тощо, розкривали велику кількість фактів приховування соціального походження українцями. Листи, що масово надходили до ЦК КП(б)У, дають змогу відтворити ту атмосферу підозри, нетерплячості, класової (а часто – просто побутової) ненависті до оточення, яка склалась в українському суспільстві. Особливо яскраво це проявлялося стосовно людей, які змогли зробити партійну чи комсомольську кар’єру, посісти високі посади. З одного боку, відомі люди завдяки ЗМІ частіше потрапляли в поле зору «старих знайомих», яким відомі були їхні таємниці, з іншого – успішна людина викликала набагато більше заздрощів та відчуття «соціальної несправедливості» у тих, кому пощастило менше. В більшості риторика цих листів мала створити враження бажання відновити цю справедливість, допомогти владі позбутися прихованих ворогів, продемонструвати брак власної зацікавленості чи вигоди від доносу і довести чітку класову позицію його автора. У квітні 1935 р. до ЦК ЛКСМУ надійшли матеріали про керівництво республіканськими дитячими виданнями (мову оригіналу збережено. – *Н. Г.*): «Теперішній редактор журналу “Весела бригада” Василь Семенович Козачинський є син економа поміщика Чарновського на поділлі. Батька В. Козачинського селяни сіл Струнькова, Ташлика, Согутова (Гайворонського району Одеської області) і до цього часу пам’ятають добре, як р’яного служаку поміщика. Сам Козачинський активну участь брав у “Просвіті” у Гайвороні. ...Для мене ясно, що Козачинський опинився в “Веселій бригаді” таким шляхом – Максимчук порадив своїй дружині Барун взяти

його, Козачинського, до себе в видавництво і таким чином Козачинський опинився в Харкові. Отже, в зв’язку з Козачинським варто поцікавитися і такими людьми, як Максимчук Пилип (чоловік директора Дитвидаву Барун Ради), брати якого Юрій і ще один втекли з бандою Тютюнника за кордон, а один брат теж петлюрівець довго ховався від ДПУ і зрештою за давністю амністований ДПУ. Крім того, сам Максимчук Пилип увесь час криється зі своїм куркульським походженням, вміло обдурюючи партійні і радянські органи. Тепер він у Харкові працює, здається, на заводі. Офіційне підтвердження моїх слів можна дістати в селищній раді “Пролетарського посолька” ст. Гайворон, Південно-Західної залізниці. А про Максимчука Пилипа в сільраді с. Струнькова (ст. Гайворон Південно-Західних залізниць, с. Струньків). 10.04.35. Тим. Романов»².

Члени ЦК ЛКСМУ також потрапляли під атаку викривних листів. Після листа-заяви з повідомленням, що працівник відділу селянської молоді ЦК ЛКСМУ Іван Кириченко приховує інформацію про батька-куркуля, котрий втік за кордон, 25 вересня 1935 р. І. Кириченка було звільнено з роботи за приховування соціального походження. І. Кириченко був змушений довгий час збирати довідки, характеристики про його активну роботу з організації комсомолу на селі, витяги з протоколів про нього самого, його братів – червоних партизан, батька-середняка, який помер у селі тощо. В результаті, І. Кириченка було відновлено на роботі, але можна тільки уявити, наскільки ця історія попусувала йому нерви³.

Хвиля арештів серед українського республіканського керівництва 1937–1938 рр., яка переконала суспільство в присутності численних ворогів у вищих ешелонах влади, зумовила активізацію пильності громадян.

Після оприлюднення у пресі звіту про роботу І сесії Верховної Ради УРСР (1938 р.), в якому фігурувало прізвище заступника голови РНК Дмитра Жили, на ім’я секретаря ЦК КП(б)У також надійшло кілька заяв про участь Жили у роботі «петлюрівської просвіти Криванівського району»⁴. Хоч як це дивно, Дмитру Жилі вдалося лишитися на своїй посаді. У 1939 р. він був навіть нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора за видатні успіхи у сільському

¹ ДАОО, ф. 11, оп. 1, спр. 621, арк. 25–27.

² ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 1, спр. 1107, арк. 72–73.

³ Там само, арк. 136–153.

⁴ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 7251, арк. 38, 40–41.

господарстві¹. Справи, заведені НКВС на велику кількість людей, що обіймали високі посади, надавали можливості владі більш ретельно їх контролювати і маніпулювати їхньою поведінкою. Іноді «довіра», висловлена з боку відповідних органів людині з «нечистою» біографією, була найкращою мотивацією для останньої для відданої праці на користь партії.

На членів ВУЦВК УРСР у 1938 р. також були справи в НКВС, про що ця організація заздалегідь повідомляла ЦК КП(б)У: «На чергову сесію ВУЦВК 19 лютого 1938 р. від Донецької області виїжджають 38 осіб. З них 6 проходять за матеріалами УНКВС за “забарвленнями”: праві, троцькісти... тощо». По Харківській області були компрометуючі дані на 16 осіб, серед яких голова РВК, голова колгоспу, директори ХПЗ, ХТЗ, ХЕМЗ тощо. По інших регіонах існували схожі матеріали². Отже, факт наявності такої інформації ще не означав автоматичних арештів. Влада усвідомлювала, під яким тиском перебували такі особи, й успішно маніпулювала суспільством, використовуючи поняття «соціальне походження», «класова чужість» тощо.

Людина, що мала якусь пляму в біографії, опинялась у надзвичайно складній ситуації, заручником якої зрештою і ставала. Побоюючись переслідувань із боку влади, вона починала приховувати соціальне походження. Якщо ж той, хто підробив анкетні дані, мав якісь організаторські чи управлінські здібності (або просто добру освіту), він обов'язково потрапляв у поле зору партійного чи комсомольського керівництва, що постійно боролось з дефіцитом кадрів. Таку особу висували на керівну роботу, і якщо вона сумлінно виконувала свої обов'язки, її неодмінно починали «просувати по службі». Людина ще більше заплутувалась і починала чекати на викриття з більшим страхом, адже тепер їй було що втрачати (і не лише становище – багато хто щиро боявся втратити довіру партії, якій віддано служив). Для тих, хто досяг керівних висот, ситуація ще й ускладнювалась через ЗМІ, в яких згадували прізвища та друкували фотографії більшовицької еліти. Ці фото могли впізнати колишні односельці, далекі родичі, сусіди і повідомити про це відповідні органи, як це сталося з Д. Жилою та іншими.

На кінець 1930-х рр. будь-яке запитання про рідних викликало всім зрозумілі однозначно

негативні асоціації. Так, під час виборів членів пленуму Київського обкому комсомолу (29 січня – 1 лютого 1939 р.) відбувалося висування кандидатів: спочатку називали ділові якості висуванця, потім він розповідав автобіографію, потім ішли запитання із залу. Було висунуто більше ніж 80 осіб³. Усі запитання із залу передбачали обов'язкове: чи нема «репресованих родичів» або «родичів за кордоном»? До вихідців із села звертались із додатковими запитаннями: чи нема «розкуркулених родичів»? Кандидат Хоменко, даючи пояснення про родичів, зазначив: «Є у матері не зовсім рідний брат, в 1930 р. розкуркулений». Пролунало запитання: «Як це розуміти “не зовсім рідний брат”?», на що той почав виправдовуватись: «Мати у них одна була, а батько... тобто батько як буд-то би був один, а мати не одна. Тепер уже його, мабуть немає... приміром років йому 70». Щоби продемонструвати повне зречення від такого небезпечного родича, кандидат розповів, що «у 1930 р., я пам'ятаю, був секретарем комсомольської організації в своєму селі, коли ми його під откос пускали. Тут є товариші, які про це знають». Інший кандидат, секретар Дарницького райкому Супруновський, під час свого виступу давав пояснення щодо своєї дружини, звернувшись до присутніх: «В моєї жінки є мати, в неї була сестра, що померла у 1924 р., чоловік тієї колишньої сестри репресований». Вислови на кшталт «не зовсім рідний брат», «колишня сестра» демонструють бажання відсторонитися від будь-яких родинних зв'язків, що могли бути небезпечними. До секретаря Жовтневого райкому м. Києва, стахановця заводу «Більшовик» Лівшиця, після розповіді про батька, розстріляного «білобандитами» на ст. Козятин у 1919 р., одразу пролунало запитання: «Чи є у вас брати і де вони працюють?», на яке той відповів: «Братів нема, є сестра – член партії, працює у музеї Леніна». Вирішивши докопатись до істини, хтось із залу спитав: «А дядьки?», на що Лівшиць одразу відреагував: «Дядьків у мене нема таких, про яких ви думаєте», на що зал одразу вибухнув сміхом⁴. Тобто негативний підтекст розпитувань про родину був очевидний усім, із ним зріднилися і звиклися, він сприймався вже навіть гумористично. Це свідчення того, що суспільство певною мірою змиралося, адаптувалося до всюдисущої влади,

¹ Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991. <http://www.knowbysight.info/ZhZZ/06485.asp>.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 7251, арк. 1, 3–4.

³ Державний архів Київської області, ф. 779, оп. 3, спр. 21, арк. 358.

⁴ Там само, арк. 368, 375, 388–389, 390, 397.

вже не сприймало її антисоціальної політики як катаклізм.

Отже, більшовицька влада у процесі соціальної інженерії одним із методів побудови нового суспільства обрала маніпулювання населенням за допомогою термінів «соціальна» та «класова чужість», яка зрештою визначалась політично, але з урахуванням соціального походження. Саме ця невизначеність, двоїстість, поєднання таких заходів, як позбавлення прав та їх поновлення в результаті доведення пролетарської ідентичності, проголошення принципу «син за батька не відповідає» з паралельним вживанням класової термінології та доріканням соціальним походженням тощо, народжували у суспільстві роз'єднаність, невпевненість, атмосферу недовіри до оточення, втрату моральних орієнтирів.

Такий засіб адаптації, як приховування соціального походження та фактів власної біографії, став для людей, визначених владою як «соціально чужі», у 1930-х рр. переважним. Причиною обрання такої стратегії стала, з одного боку, дискримінаційна політика і тиск влади, що займалась конструюванням нових «станів» суспільства, з іншого – технічна неспроможність цієї влади налагодити систему

всебічного контролю (попри очевидне бажання). Не можна оминати й таке очевидне підґрунтя цієї ситуації, як людський фактор, причому в обох його проявах – і щирому бажанні допомогти і врятувати близьких людей, і властивому певним особам бажанні збагатитися, отримати зиск із власної посади. Іноді ці мотиви могли мати місце водночас.

Очевидно, що приховування соціального походження та біографічних фактів особою супроводжувалось у більшості випадків намаганням злитися із загальною «пролетарською» масою, стати таким, як ті образи «нових людей», що пропагувались владою як ідеал. Хтось із тих, що свідомо втаємничували власну біографію, робив це щиро, вірячи у правильність політики партії, сприймаючи нові цінності. Хтось мімікрував, залишаючи в душі недовіру, страх або й ненависть до влади. І перші, й другі не могли бути впевненими, що факт обману влади не розкриється, і постійно перебували в напруженому стані, очікуючи викриття. Неоднозначність визначення класової належності, суперечності у трактуванні сигналів згори робили її непевною і невизначеною, а ідентичність, що будувалась на цій zasadі, примарною.

Bibliographic References

- Alexopoulos, Golfo. *Stalin's outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*. Ithaca and London: Cornell university press, 2000, 243.
- Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. F. 779, op. 3, file 21.
- Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. F. 11, op. 1, file 621.
- Ficpatrik, Sheila. *Sryvajte maski! Identichnost' i samozvanstvo v Rossii XX veka*. Moskva: ROSSPEHN, 2011, 373.
- Hellbeck, Jochen. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. Cambridge, Mass., 2006, 448.
- Hohokhiiia, Nani. "Spohady ukrainskykh selian yak dzherelo do vyvchennia praktyk povsiakdennoi zhyttiediiialnosti ukrainskoho suspilstva 1920-30-kh rr.", *Bakhmutskyi shliakh* 1–2 (2008), 119–25.
- Hrechenko, Volodymyr, Yarmysh, Oleksandr. "Ukraina u dobu «ranoho» totalitaryzmu (20-ti roky XX st.)". http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1139_7.html.
- Izvestiya CIK SSSR i VCIK*, 358 (28 dekabrya), 1932.
- Kasianov, Heorhii. *Ukrainska intelihentsiia 1920-kh – 30-kh rokiv: sotsialnyi portret ta istorychna dolia*. Kyiv: Hlobus, Kolomyia: Vik; Edmonton: Kanadskyi instytut ukrainskykh studii Albertskoho universytetu, 1992, 176.
- Khronolohichne zibrannia zakoniv, ukaziv Prezydii Verkhovnoi Rady, postanov i rozporiadzen Uriadu Ukrainkoi RSR*, T. 1. (1917–41). Kyiv: Politytvydav Ukrainy, 1963, 772.
- Klimuk, Yaroslav. "Lishenie krest'yan izbiratel'nyh prav kak metod politiki «raskulachivaniya»". *Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta* 41 (2007), 131–5.
- Krasil'nikov, Sergej. *Na izlomah social'noj struktury: Marginaly v poslerevolucionnom rossijskom obshchestve (1917 – konec 1930-h gg.)*. Novosibirsk: NGU, 1998, 451.
- Kuromiya, Hiroaki. *Freedom and Terror in the Donbas*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 351.
- Lor, Erik. *Rossijskoe grazhdanstvo: ot imperii k Sovetskomu Soyuzu*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2017, 344.
- Marochko, Vasyl. "Sotsialno-pravovy status kolyshnykh pomishchykiv v USSR 1920-kh rr.". *Problemy istorii Ukrainy XIX – nachatu XX st.* 18 (2010), 244–55.
- Movchan, Yulian. *Nezabutnie i neproshchene. Istoriia odnii ukrainskoi rodny mizh dvoma svitovymi viinamy*. Buenos-Aires: Naukovo-doslidnytske Tovarystvo ukrainskoi terminolohii; Niu-York, SShA, 1982, 189.
- Nerar, Fransua-Ksav'e. *Pyat' procentov pravdy: Razoblachenie i donositel'stvo v stalinskom SSSR (1928–1941)*. Moskva: ROSSPEHN, 2011, 397.
- Pashchenko, Dmytro. *Represyvo-dyskryminatsiina polityka ta rezhyjni zakhody radianskoi vlady shchodo naselennia Ukrainy (1917–1953 rr.)*. Avtoref. dys. PhD in Juridical science, Kharkiv, 2018, 23.
- Pushkareva, Natal'ya. "Istoriya povsednevnosti" kak napravlenie istoricheskikh issledovaniy. http://www.perspektivy.info/book/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovaniy_2010-03-16.htm.
- Riabchenko, Olha. *Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-kh rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii*. Kharkiv: KhNAMH, 2012, 456.
- Smirnova, Tat'yana. "Byvshie lyudi" Sovetskoj Rossii: Strategii vyzhivaniya i puti integracii. 1917–1936 gody. Moskva: Izdatel'skij dom "Mir istorii", 2003, 247.
- Smirnova, Tat'yana. "Chistki sovapparata kak chast' povsednevnosti 1920–1930-h gg." *Vestnik RUDN* 3 (2009): 103–20.

- Spravochnik po istorii Kommunisticheskoi partii i Sovetskogo Soyuza 1898–1991*. <http://www.knowbysight.info/ZhZZ/06485.asp>.
- Tsentrалnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, op. 20, file 6582.
- Tsentrалnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, op. 20, file 6632.
- Tsentrалnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, op. 20, file 6779.
- Tsentrалnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, op. 20, file 7251.
- Tsentrалnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, op. 21, file 49.
- Tsentrалnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 7, op. 1, file 1107.
- Usenko, Alona. “«Kolyshni liudy» USSR v umovakh NEPu”, *Uman-ska starovyna* 1 (2016): 35–40.
- Vronska, Tamara, Kulchitskyi, Stanislav. “Radianska pasportna sistema”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 3 (1999): 33–43; 4 (1999): 3–15.
- Vronska, Tamara. *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnyi politytsi radianskoi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora, 2013, 624.
- Yevsieieva, Tetiana. “Povsiakdenne zhyttia, pobut i sotsialna adaptatsiia pravoslavnoho dukhovenstva. 1920–1930-i rr.” *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* 16 (2007), 235–51.

N. Hohokhiia

“SOCIOALLY ALIEN ELEMENTS” IN THE UKRAINIAN SOCIETY OF 1929–1939 AND MEANS OF THEIR ADAPTATION TO THE MECHANISMS OF THE SOCIAL ENGINEERING OF TOTALITARIANISM

The article analyzes particularities of the social situation in the Ukrainian SSR in 1929–1939. The mechanisms of the social engineering of the Stalinist regime, which created special difficulties for citizens with “unclean biography” and social origin, are determined.

Archival sources reveal the complexity of such state campaigns as “cleaning”, passportization and verification of party documents in the republic. With the help of these campaigns the authorities identified “unreliable” citizens and created social tensions in society that pushed people to such methods of adaptation to new conditions and rules that implied insincerity with the authorities. Particular attention is paid to Dnipropetrovsk and Odesa regions, which had certain specificity. Firstly, during the revolution in Ukraine there was an active peasant anti-Bolshevik movement there. Secondly, these were multinational, border and port areas, in which there were plenty of people who had relatives abroad or who were engaged in trafficking, illicit trade, or other “non-Soviet” affairs.

The causes, methods and consequences of concealing the facts of one’s own biography (especially information about family ties) by the inhabitants of the republic are determined. Some examples of successful or unsuccessful attempts of document forging, corruption actions of local officials, through which “socially alien” citizens tried to “improve” their lives and their status, are considered.

The article focuses on the techniques and methods used by the bureaucratic system to identify “socially alien” personalities in all the spheres of life of Ukrainian society. Such a policy of power was not always successful because of the inability of the system to use the resources necessary for total verification and control.

Keywords: totalitarianism, practices of everyday life, social origin, non-working elements, socially alien, “nonvoters” (“lishentsi”).

Матеріал надійшов 10.03.2019